

זהות יהודית

עורכים: אשר מעוז ואביעד הכהן

אסא כשר

גבולות הזהות היהודית במדינה יהודית ודמוקרטית

תדפיס | נובמבר 2014

סדרת ספרים לזכרו של חיים י. צדוק

הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן
אוניברסיטת תל-אביב

גבולות הזהות היהודית במדינה יהודית ודמוקרטית

הקדמה

כל שאלה בדבר זהות יהודית עשויה להיות שאלה בדבר בני אדם יחידים (דוגמת השאלה "מיהו יהודי?"), בדבר קהילות (דוגמת השאלה "מהי קהילה יהודית?") או בדבר מדינת ישראל (דוגמת השאלה "מהי מדינה יהודית ודמוקרטית?"). במאמר זה נעסוק בעיקר בזהות יהודית של בני אדם יחידים בהקשר של מדינת ישראל.

שאלה בדבר זהות יהודית של יחידים עשויה להיות שאלה בדבר אדם מסוים (דוגמת האח דניאל המנוח) או בדבר בני אדם באופן כללי. במאמר זה נעסוק בבני אדם ובמדינת ישראל ברמה של עיון פילוסופי ולא ברמה של בירור היסטורי. עם זאת, ננסה להסיק מן העיון הפילוסופי מסקנות מעשיות, כלומר: מסקנות שאפשר להשתמש בהן בהקשרים מעשיים דוגמת חקיקת היסוד והחינוך לאזרחות.

שאלה בדבר זהות יהודית עשויה להישאל מנקודות מבט שונות זו מזו. אדם בעל תפיסה מסוימת בדבר הזהות היהודית של עצמו יכול להשתמש בה כדי להשיב על שאלה בדבר הזהות היהודית של זולתו. התשובה תשתמש בתפיסה שיש לאותו אדם בדבר הזהות היהודית של עצמו כדי לקבוע אם זו גם הזהות היהודית של זולתו. תשובה כזו תהיה בעלת תוקף רק כמסקנה של אותה תפיסה מסוימת בדבר זהות יהודית. השותף לאותה תפיסה חייב להיות שותף גם למסקנה, אבל החולק עליה פטור מן המסקנה שלה. קהילה בעלת תפיסה משלה בדבר הזהות היהודית של בני אדם בכלל יכולה להשתמש בה כדי להשיב על שאלה בדבר הזהות היהודית של אדם כלשהו שיש לה עניין בו. גם במקרה זה תהיה התשובה תקפה רק כמסקנה של אותה תפיסה בדבר זהות יהודית. השותפים לאותה תפיסה חייבים להיות שותפים גם למסקנה, אבל החולקים עליה יכולים להחזיק בה או להתנער ממנה, על פי תפיסותיהם בדבר זהות יהודית. מגוון התפיסות בדבר זהות יהודית יוצר מגוון של נקודות מבט. תשובות רווחות לשאלות בדבר זהות יהודית הן, לפיכך, תשובות יחסיות. מאמר זה לא יעסוק בזהות יהודית לפי התפיסה של אדם מסוים או של קהילה מסוימת, אלא בשאלה "מהי זהות יהודית, מנקודת המבט של מדינה יהודית ודמוקרטית?"; בלשון

* פרופסור אמריטוס מהקתדרה על שם לאורה שוורץ-קיפ לאתיקה מקצועית ולפילוסופיה של הפרקטיקה ובחוג לפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב. בזמן כתיבת מאמר זה, ראש קתדרת כהנוף ללימודי ישראל במחלקה למדעי המדינה ופרופסור במרכז ללימודים צבאיים ואסטרטגיים באוניברסיטת קלגרי.

אחרת: "מהי זהות יהודית, על פי תפיסה ההולמת מדינה שהיא גם מדינה יהודית וגם מדינה דמוקרטית?"¹

השאלה שלפנינו יוצאת מן ההנחה שמדינת יהודית ודמוקרטית היא בעלת תפיסה משלה בסוגיית הזהות היהודית. כיוון שהנחה זו אינה מוכנת מאליה, נבהיר מדוע, לטעמנו, היא נכונה.

מדינת ישראל היא מדינתו העצמאית של העם היהודי. זה היה החזון הציוני המרכזי: "לכנות בארץ ישראל דבר מה שיהיה יהודי כשם שאנגליה היא אנגלית", בלשונו של חיים ויצמן בשנת 1936; זו הייתה ההחלטה המדינית של עצרת האומות המאוחדות ביום כ"ט בנובמבר 1947 ("ט"ז בכסלו תש"ח): "מדינות עצמאיות, יהודית וערבית [...] יקומו בארץ ישראל [...]"; וזה משפט המפתח המוסרי במגילת העצמאות, היא ההכרזה על הקמת המדינה: "זוהי זכותו הטבעית של העם היהודי להיות ככל עם ועם עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית".

העם היהודי מוזכר במגילת העצמאות בשני סגנונות שונים זה מזה. משפט המפתח המוסרי – כמוהו כמשפט הפתיחה של מגילת העצמאות – מדבר על העם היהודי בלשון יחיד: "בארץ ישראל קם העם היהודי". משפטים אחרים מדברים על העם היהודי בלשון רבים: "מתוך קשר היסטורי ומסורתי זה חתרו היהודים בכל דור לשוב [...] ובדורות האחרונים שבו לארצם [...] בנו כפרים וערים [...]". לכאורה ההבדל הוא סגנוני אך לאמתו של דבר הוא מבטא תוכנה חשובה: טענות בדבר העם הן בדרך כלל גם טענות בדבר בני העם. "העם שמר אמונים" פירושו, בקירוב, "בני העם שמרו אמונים"; כאשר מתקיימת "זכותו הטבעית של העם" מתקיימת גם "זכות טבעית של בני העם".²

משפט המפתח המוסרי של מגילת העצמאות אומר לנו גם כי "זוהי זכותם הטבעית של בני העם היהודי, להיות כבני כל עם ועם, עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית". הנוסח הזה מזמין את השאלה "מיהם בני העם היהודי, אלה שיש להם זכות להיות עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית?". מכיוון שמדינת ישראל קמה כמימוש זכותו של העם היהודי "להיות עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית", היא קמה גם כמסגרת למימוש

1 לעיון קודם בשאלה זו ראו אסא כשר "זהות קולקטיבית יהודית" רוח איש: ארבעה שערים 53-28 (2000) (להלן: רוח איש: ארבעה שערים). ראו גם אסא כשר "לא לגעת בחוק השבות" יהודי ברית המועצות לשעבר בישראל ובתפוצות 20-21, 51 (לודמילה דימרסקי-ציגלמן עורכת, 2002).

2 היחסים בין טענות קולקטיביות בדבר עם או קבוצה אחרת לבין טענות בדבר היחידים הנמנים עם אותה קבוצה הם שיטתיים ומורכבים, אבל לא נוכל לעסוק בהם כאן בפרוטרוט. יחסים כאלה בין טענות קולקטיביות בדבר רגשות לבין טענות פרטניות בדבר אותם רגשות נדונים במאמרי "רגשות קולקטיביים, אבל לאומי וטרור" בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי 498-479 (אלי זומר ואבי בלייך עורכים, 2005). ראו גם MARGARET GILBERT, ON SOCIAL FACTS (1992); MARGARET GILBERT, SOCIALITY AND RESPONSIBILITY: NEW ESSAYS IN PLURAL SUBJECT THEORY, (2000); Peter Forrest, *Collective Guilt, Individual Shame*, 30(1) MIDWEST STUDIES IN PHILOSOPHY 145-153 (2006); Nicholas Bardsley, *On Collective Intentions: Collective Action, in Economics and Philosophy*, 157(2) SYNTHÈSE 141-159 (2007).

זכותם של בני העם היהודי להיות בה, עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית. כאשר אדם עומד בשעריה ומודיע על עצמו שהוא מעוניין להיות בה – כדי לממש את זכותו להיות בה, כדי להיות גם הוא בין העומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית – המדינה אמורה לשאול את עצמה אם אכן הוא בעל הזכות להיות בה – אם אכן הוא מבני העם היהודי. כמדינה מתוקנת היא תשיב על כל שאלה כזו על יסוד תפיסה סדורה ומעשית בדבר זהות יהודית, המקנה מעמד של בן העם היהודי. על רקע זה נעסוק כאן בשאלה "מהי זהות יהודית, המקנה מעמד של בן העם היהודי, על פי תפיסה ההולמת מדינה שהיא גם מדינה יהודית וגם מדינה דמוקרטית?".

נקודת המבט של מדינה דמוקרטית

מלאכת העיצוב של תפיסה בדבר זהות יהודית אינה מלאכה אופיינית למדינה דמוקרטית. אדרבה, מלאכה של עיצוב תפיסה בשאלות של זהות אישית או זהות קהילתית או כיוצא באלה היא מלאכה שהמדינה הדמוקרטית, על פי טיבה, אמורה בדרך כלל למשוך את ידיה ממנה. לשם דוגמה נתאר לעצמנו את מלאכת העיצוב של זהות כלכלית: לפנינו אזרחים שהזהות הכלכלית שלהם מתבטאת בכך שהם חברי קיבוץ מן הזרם השיתופי, יש להם מעט מאוד רכוש פרטי והרבה רכוש המשותף להם ולשאר חברי הקיבוץ. לפנינו אזרחים שהזהות הכלכלית שלהם מתבטאת בכך שהם חברי מושב שיש להם לא מעט רכוש פרטי ולא מעט רכוש משותף. לפנינו אזרחים שהזהות הכלכלית שלהם מתבטאת בכך שהם גרים בעיר והם בעלי מקצוע העובדים כשכירים בתאגיד. נוכח מגוון הזהויות הכלכליות שאזרחים מחזיקים בהן מרצונם החופשי, המדינה לא תגבש תפיסה של זהות כלכלית מועדפת – על אחת כמה וכמה היא לא תגבש תפיסה של זהות כלכלית בלעדית שתדריך אותה ביחס לאזרחים או למתאזרחים. נוכח מגוון של צורות חיים המבטאות זהויות כלכליות, המדינה הדמוקרטית אמורה לשמור על חירותו של האזרח לכחור לעצמו צורת חיים המבטאת זהות כלכלית מסוימת לפי טעמו, ערכיו והשקפותיו. שמירה כזו על חירותו של האזרח לעצב לעצמו את הזהות הכלכלית שלו תתבטא בהסדרים החוקתיים והחוקיים של המדינה הדמוקרטית המחייבים את הממשל ואת האזרחים.

הדמוקרטיה עומדת על העיקרון המוסרי של שלטון ההגיונות: ההסדרים החוקתיים והחוקיים של המדינה הדמוקרטית אמורים להיות הסדרים הוגנים לארגון החיים של האזרחים אלה בצד אלה. נוכח מגוון של תפיסות בדבר זהות אישית או זהות קהילתית, הדמוקרטיה אמורה לנקוט עמדה ניטרלית ומגוננת. העמדה אמורה להיות ניטרלית במובן זה שהמדינה אינה נוקטת עמדה משלה בדבר הזהות האישית או הזהות הקהילתית המועדפת. לפיכך, הסדרי המדינה הדמוקרטית אינם בסיס להעדפת צורת החיים הקיבוצית על פני צורת החיים העירונית וגם לא להפך. כיוצא בזה, הסדרי המדינה הדמוקרטית אינם בסיס להעדפת צורת חיים דתית על פני צורת חיים חילונית וגם לא להפך. בכל מקום שיש בו מחלוקת בדבר זהות אישית או זהות קהילתית – המדינה ניטרלית; ולא זו בלבד שאין

לה העדפה משלה בין צורות החיים החלופיות, אלא שהיא אמורה לגונן על כולן כאחת כדי לאפשר לכל אדם לעצב לעצמו צורת חיים ולדבוק בה.³

העיקרון המוסרי של שלטון ההגינות מתבטא בהיעדר עמדה של המדינה נוכח מגוון של תפיסות בדבר זהות אישית או זהות כלכלית, אולם לא תמיד המדינה יכולה להרשות לעצמה לא לנקוט עמדה נוכח מגוון של תפיסות. לעתים קרובות אין לה מנוס מנקיטת עמדה נוכח מגוון של תפיסות – אבל אז היא אמורה לעשות זאת תוך שמירה על שלטון ההגינות העומד ביסוד ההסדרים שלה לארגון החיים של האזרחים זה בצד זה.

כאן יש להבהיר את ההבדל בין מעמדה של המדינה נוכח מגוון של תפיסות לבין מעמדה של הממשלה נוכח מגוון של תפיסות. במשטר דמוקרטי הממשלה אמורה להיות בעלת תפיסה משלה, שהיא אחת התפיסות במגוון של התפיסות האפשריות בדבר סוגיה כלשהי מהסוגיות שהממשלה אמורה לעסוק בהן. הממשלה מוציאה אל הפועל תפיסה מסוימת, על יסוד מערכת מורכבת של הליכים הוגנים להכרעה מעשית בין התפיסות החלופיות. זוהי מערכת ההפעלה של עיקרון שלטון הרוב. בלי לדקדק במשמעותו המילולית המפוקפקת של הביטוי הזה, עיקר תוכנו הוא שנוכח מגוון של תפיסות בסוגיה שהממשלה אמורה לעסוק בה, ובאין מנוס מנקיטת עמדה, הליכים הוגנים – החל בהליך הבחירות לכנסת וכלה בהליך הצבעה בממשלה – מובילים להכרעה מעשית בדבר התפיסה האמורה להתממש.

העיקרון של שלטון הרוב מתאים לסוגיות שהרשות המבצעת אמורה לעסוק בהן. הוא לא מתאים לעיצוב המסגרות היסודיות של החיים המשותפים של האזרחים. כאן דרוש מאמץ בניסיון להגיע להסכמה כללית שתעמוד בדרישות העיקרון המוסרי של שלטון ההגינות. בכל סוגיה, הסכמה כללית עדיפה על פני הכרעה בהתאם לעיקרון של שלטון הרוב, גם אם שתיהן עומדות בדרישות העיקרון של שלטון ההגינות. פעולה על בסיס הכרעה על פי העיקרון של שלטון הרוב מוצאת את המיעוט שהתנגד לה בעמדה כפולה: מצד אחד הוא מכיר ואף תומך בתקפות שלה מפני שהתקבלה בהליך הוגן על פי העיקרון של שלטון הרוב; מצד שני הוא מתנגד לתוכן שלה, כפי שביטא בעימות העמדות של הרוב כנגד המיעוט. עמדה כזו יוצרת שתי חולשות שאין מהן מנוס בתנאי ההכרעה של רוב נגד מיעוט: ראשית, הפעולה לא מתבצעת בתנאים האופטימליים של תמיכה כללית, המאפשרת גם התגייסות כללית לטובת הביצוע המוצלח ביותר שלה; שנית, כשהפעולה מתבצעת, היא מעוררת סיפוק בקרב תומכיה ואכזבה בקרב מתנגדיה. פעולה המתבצעת על בסיס הסכמה כללית פטורה מן החולשות האלה.

האם ייתכן מאמץ מוצלח בניסיון להגיע להסכמה כללית בסוגיה יסודית נוכח מגוון תפיסות באותה סוגיה? הדעת נותנת שאין תשובה גורפת לשאלה זו. הכול תלוי בעומק הסוגיה, בהיקף מגוון התפיסות ובעוצמת המאמץ. עם זאת, ראוי להדגיש כי הסכמה כללית בסוגיה יסודית נוכח מגוון של תפיסות חלופיות אינה מחייבת איש לוותר על התפיסה שלו ולהמיר אותה בתפיסה אחרת. הסכמה כללית בדבר הסדר – לא בדבר תפיסה – תבטא את הנכונות של בעלי תפיסות שונות זו מזו לנהוג בהתאם להסדר המוסכם, אולם כל אחד מבעלי התפיסות ינמק את הסכמתו לנהוג בהתאם להסדר המוסכם על יסוד התפיסה שהוא

3 ראו אסא כשר "החובה הדמוקרטית לחתור להסדרי שלום" רוח איש: ארבעה שערים, לעיל ה"ש 1, בעמ' 145-171.

מחזיק בה ולא על יסוד תפיסה מוסכמת או על יסוד טיעון מוסכם בזכות ההסדר. הסכמה כללית כזו עשויה להיראות שטחית, אבל היא רצויה מאוד נוכח מגוון של תפיסות חלופיות בסוגיה יסודית.⁴

זהות יהודית במדינה דמוקרטית: תפיסה ראשונית

אדם מן היישוב, שהתגלעה לפניו מחלוקת בין שניים מחבריו, יכול ללכת באחת הדרכים המוכרות: ראשית הוא יכול להצטרף לדעתו של אחד מחבריו כנגד דעתו של החבר האחר; שנית הוא יכול למשוך את ידיו מן המחלוקת ולא לנקוט עמדה כלשהי; ושלישית הוא יכול לגבש לעצמו עמדה עצמאית משלו, בלי להביא בחשבון אף אחת מן הדעות שלפניו. מדינתו הדמוקרטית של עם, שהתגלעה בה מחלוקת בדבר זהותו של אותו עם, אינה יכולה ללכת באף אחת משלוש הדרכים הללו. היא לא תלך בדרך הראשונה מפני שבהיותה מדינה דמוקרטית היא אמורה לא להזדהות עם צד זה או אחר במחלוקת הנעוצה בהבדלים עמוקים שבין תפיסות דתיות לתפיסות הומניסטיות ובאלה שבין תפיסות דתיות שונות זו מזו. היא לא תלך בדרך השנייה מפני שהמחלוקת בדבר הזהות היא בעלת משמעות מעשית בתחום ההתאזרחות במדינה ולא ייתכן שלמדינה לא יהיו הסדרים חוקתיים בדבר שבות או הסדרים חוקיים בדבר התאזרחות. היא לא תלך בדרך השלישית מפני שבהיותה מדינה דמוקרטית, היא אמורה לא לפתח תפיסות עצמאיות בסוגיות השנויות במחלוקת היסטורית, העתידות להתעמת עם העמדות הנתונות באותן סוגיות – אלא אם כן מדובר בתפיסות הנגזרות מהיותה מדינה דמוקרטית. מדינתו הדמוקרטית של העם תלך בדרך רביעית.

בצעד הראשון בדרך זו תנסה המדינה לחלץ הסכמה משמעותית מתוך המחלוקת שלפניה. בלשון אחרת, היא תנסה לגבש לעצמה תפיסה ראשונית בעלת התכונות הבאות:

- א. היא תהיה מעשית;
- ב. היא תתבסס על הסכמה כללית;
- ג. היא לא תפיג את המחלוקת בכללותה;
- ד. היא תעמוד במבחן הנאמנות לעקרונות היסוד של הדמוקרטיה;
- ה. היא תעמוד במבחן הנאמנות לעקרונות היסוד של זיקתה לעם שהיא מדינת-הלאום שלו.

כאשר מדובר במדינתו הדמוקרטית של העם היהודי, זו תהיה התפיסה הראשונית והיא תתבטא במלואה בעיקרון הבא:

אדם שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" הוא בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל.

ראוי להבהיר כי אמנם העיקרון מנוסח באופן המאפשר גם לאדם אחר להיות בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל, אולם להלן נניח שהשימוש בעיקרון זה יהיה

4 כאן אנחנו משתמשים בגישתו של רולס בדבר הסכמת חפיפה (overlapping consensus). ראו JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICES 340 (Revised Edition, 1999); CATHERINE AUDARD, JOHN RAWLS 197-205 (2007); SAMUEL FREEMAN, RAWLS 366-371 (2007).

מוציא, כך שלפי תפיסה זו מי שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות" לא יכול להיות בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל.

האם תפיסה זו תהיה בעלת התכונות שמנינו זה עתה?

תכונה (א): אם תהיה בידינו הגדרה מעשית של המונח "יהודי לכל הדעות", התפיסה תהיה מעשית. להלן נראה כי אכן יש בידינו הגדרה מעשית כזו.

תכונה (ב): הגדרת "יהודי לכל הדעות" תהיה ראויה לשמה רק אם היא עצמה תהיה "לכל הדעות". בהנחה שההגדרה אכן תהיה "לכל הדעות", התפיסה תעמוד על הסכמה כללית. להלן נראה כי אכן יש בידינו הגדרה מעשית וראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות".

תכונה (ג): בדרך כלל, הגדרת "יהודי לכל הדעות" לא תהיה זהה להגדרת "יהודי" לפי תפיסה רווחת כלשהי של זהות יהודית. לפי כל תפיסה כזו יהיו עוד בני אדם שהם בגדר "יהודים" לדידה אבל אינם יהודים לכל הדעות, מפני שיש תפיסה אחרת שלפיה הם אינם בגדר "יהודים". התפיסה שלפנינו אינה מפגינה את המחלוקת הנתונה בדבר זהות יהודית.

תכונה (ד): תפיסה זו עומדת במבחן ההגינות מפני שאין בה העדפה של דעה כלשהי בדבר זהות יהודית על פני דעה אחרת כלשהי בדבר זהות יהודית. מכיוון שהיא מקבלת כיהודי מי שהוא יהודי "לכל הדעות", היא הוגנת. בכך היא עומדת בעיקרון של שלטון ההגינות העומד ביסוד הדמוקרטיה.

תכונה (ה): תפיסה זו עומדת במבחן הזיקה של המדינה לעם היהודי מפני שהיא התפיסה של מדינת ישראל בדבר זהות יהודית. מדינה דמוקרטית תהיה בעלת תפיסה בדבר זהות לאומית מסוימת רק אם היא מדינת-הלאום הדמוקרטית של אותו לאום.

האם בידינו הגדרה מעשית וראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות"? נשיב על שאלה זו בשני שלבים. ראשית נציג תשובה מעשית לשאלה "מיהו יהודי לכל הדעות"; לאחר מכן נברוק אם תשובה מעשית זו היא הגדרה ראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות".

התשובה המעשית הידועה ביותר לשאלה "מיהו יהודי לכל הדעות", גם אם לא נועדה להיות כזו, היא ההגדרה של "יהודי" בחוק השבות: "מי שאמו יהודיה או התגייר, ואינו בן דת אחרת". זוהי הגדרה מעשית מפני שכל אחד ממרכיביה הוא מעשי. המרכיב של "מי שאמו יהודיה" הוא מעשי, מפני שהוא ממלא תפקיד הגדרתי במסגרת המעשית של הדת היהודית, במתכונת האורתודוקסית שלה; המרכיב של "התגייר" הוא מעשי, מפני שמוכרים לנו כמה הליכים מעשיים של קבלת זהות יהודית לפי המתכונת הנדרשת בזרם דתי זה או אחר, ובדרך כלל "התגייר" פירושו שאותו אדם עבר באופן שלם ומוצלח הליך מסוג זה; המרכיב של "אינו בן דת אחרת" גם הוא מרכיב מעשי, שכן אין מחלוקת בשאלה אם הנצרות, לדוגמה, או אחד מזרמיהם בגדר "דת אחרת" או לא, וכיוצא בזה בדבר הדתות האחרות, במערב או במזרח.

הגדרת "יהודי" בחוק השבות היא גם הגדרה ראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות", ככל שהיא מאפשרת לכל תפיסה רווחת בדבר זהות יהודית להוציא אדם מכלל "יהודי לכל הדעות", בתנאים מסוימים, לפי עקרונותיה. תפיסה דתית, במתכונת אורתודוקסית או קונסרבטיבית, לא תקבל בגדר "יהודי" מי שאינו בן לאם יהודיה ולא התגייר בהליך שהוא נאות על פי אותה תפיסה. לפיכך, המרכיב "מי שאמו יהודיה או התגייר" הוא מרכיב הכרחי בהגדרה ראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות". תפיסה לאומית רווחת לא תקבל בגדר

"יהודי" אדם שעבר הליך ידוע של התנצרות, של התאסלמות או כדומה. לפיכך, המרכיב "אינו בן דת אחרת" הוא מרכיב הכרחי בהגדרה ראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות". המונח "התגייר" אינו בעל מובן מוגדר אחד המקובל על הכול, אולם המחלוקת הידועה בדבר תנאי ההתייחדות אינה מעלה ואינה מורידה לענייננו. גם החידוש המעניין של "גיור חילוני" אינו משנה את תפקידו של המרכיב "התגייר" בהגדרה של "יהודי לכל הדעות".⁵ גם מנקודת המבט של תפיסה אורתודוקסית חמורה המעוניינת בגיור במתכונת אורתודוקסית חמורה, גם מנקודת המבט של תפיסה רפורמית מקלה המעוניינת בגיור במתכונת רפורמית מקלה, השונה מאוד מן המתכונת האורתודוקסית החמורה, וגם מנקודת המבט של תפיסה חילונית הומניסטית המעוניינת בגיור במתכונת תרבותית חילונית – מי שאינו בן לאם יהודיה ולא התגייר בשום מתכונת מוכרת אינו בגדר "יהודי" לפי אף אחת מן התפיסות הללו, ולפיכך אינו בגדר "יהודי לכל הדעות".

הגדרת "יהודי" לצורך חוק השבות היא אפוא הגדרה מעשית וראויה לשמה של "יהודי לכל הדעות". כך במבט ראשון, ככל שמדובר במישור הפעילות המעשית של חקיקה במדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי. במבט שני, כשמדובר בניתוח המושגי המדוקדק של המונחים שלפנינו, התמונה נעשית מורכבת יותר וברורה פחות, עד שמתעורר צורך לשפר את ההגדרה של "יהודי לכל הדעות" בכמה נקודות.

ראשית, אדם אינו יכול להיות בגדר "יהודי לכל הדעות" אם אינו בגדר "יהודי" לדעת עצמו, שגם היא דעה. אדם אינו בגדר "הולנדי לכל הדעות" אם אינו בגדר "הולנדי" בעיני עצמו, אף על פי שהוא מתגורר באמסטרדם, מפני שהוא בעל תפיסה קוסמופוליטית או מפני שבהשכלתו הדלה כלל אינו יודע מהי הולנד ומהי זהות הולנדית. אדם אינו בגדר "סיקי לכל הדעות" אם אינו בגדר "סיקי" בעיני עצמו, אף על פי שאבותיו היו בגדר "סיקים לכל הדעות", בין השאר בעיני עצמם. ייתכן שתפיסה מסוימת בדבר זהות הולנדית תאמר על אדם מסוים שהוא בגדר "הולנדי" אף שהוא אינו בגדר "הולנדי" בעיני עצמו, אולם לא ראוי שהולנד – בהיותה מדינה דמוקרטית האמורה לשמור על כבוד האדם – תרשה לעצמה להעדיף את הזהות הלאומית של אדם בעיני זולתו על פני הזהות שלו בעיני עצמו. כיוצא בזה, ייתכן שלפי תפיסה רווחת בזרם הסיקי, אדם יכול להיות בגדר "סיקי" בעיניה גם אם אינו בגדר "סיקי" בעיני עצמו. אין זה ראוי שהודו – בהיותה מדינה דמוקרטית האמורה לשמור על כבוד האדם – תעדיף את הזהות הדתית של אדם בעיני זולתו על פני הזהות שלו בעיני עצמו. לפיכך, אדם שאינו בגדר "יהודי" בעיני עצמו אינו בגדר "יהודי לכל הדעות". מכיוון שכך, אדם שאינו בגדר "יהודי" בעיני עצמו, לא חלה עליו התפיסה הראשונית לדעיל.⁶ אם למדינת ישראל אין נימוק אחר לראות אותו בגדר "יהודי", הרי אין הוא אמור להיות בגדר "יהודי" בעיניה.

5 לתפיסה של גיור חילוני, הכולל גם "תוכנית ליבה של לימודים יהודיים", ראו יוסי ביילין "גיור חילוני" הא"ב שלי – לקסיקון פוליטי www.beilin.org.il/lexicon/lexicon_main.asp?topic_id=6&sub_topic_id=44

6 כאן ראוי להדגיש כי אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות" רק אם הוא בגדר "יהודי" גם בעיני עצמו, אבל בשלב זה אין חשיבות לטיבה של הזהות היהודית שלו בעיני עצמו. הזהות יכולה להיות דקה בלי לפגוע בהיותה הזהות היהודית של אדם בעיני עצמו. הנה דוגמה: "מהו אפוא המעצב את הזהות היהודית? הדת? – אני אתיאסט. לאומיות יהודית? אני אינטרנציונליסט.

שנית, הדרישה שאדם יהיה בגדר "יהודי לכל הדעות" רק אם הוא בגדר "יהודי" גם בעיני עצמו עומדת על הכנה מדוקדקת של הביטוי "לכל הדעות", הכוללת הכנה כזו של הביטוי "כל". אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות" לא רק אם הוא בגדר "יהודי" לפי כמה תפיסות מוכרות ובעיני עצמו, אלא אם הוא בגדר "יהודי" גם לפי כל תפיסה אחרת. כאן יכולה לעלות תמיהה טבעית: האומנם אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות" רק אם הוא בגדר "יהודי" לפי הדעה הרווחת בקהילה כלשהי – מרוחקת מאיתנו ככל שתהיה – בעולם המושגים שלה, ברעיונות ובמנהגים שלה, במורשת ההיסטורית שלה, בחזון שלה, ואף בזמן קיומה? לדוגמה, ובלי לגרוע מן הכבוד המיוחד לו ראוי הדאלאי לאמה, האם אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות" רק אם הוא בגדר "יהודי" לפי דעתו של בודהיסט טיבטי חשוב זה? דוגמה נוספת: בלי לנקוט עמדה בשום מחלוקת היסטורית בדבר טיבם של בני קהילת קומראן, ככל שהיא מוכרת מן המגילות הגנוזות, האם אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות" רק אם הוא בגדר "יהודי" לפי דעתם של בני אותה קהילה, בשעתם?

התשובות העולות על הדעת לשאלות אלה ולדומותיהן הן שליליות. כדי להבין מדוע ראוי שהתשובות לשאלות כאלה יהיו שליליות, נסיף לתמונה המצטיירת שלוש נקודות: ראשית, עלינו להבחין בין 'דעות שטח' לבין 'דעות עומק' שיש לאדם בסוגיה כלשהי, כבואה לפניו. 'דעת שטח' היא התשובה שיש לאדם לשאלה המוצגת לפניו והיא יכולה להיות סתמית, דמיונית, קלוטה מפי השמועה, ביטוי של תחושת בטן, וכדומה. 'דעת עומק' יש לאדם אם תשובתו לשאלה המוצגת בפניו מעוגנת באופן מודע במערכת המושגים, הרעיונות, המנהגים וההשקפות שלו. כאשר מדובר במי שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות", מדובר במי שהוא בגדר "יהודי" בהתאם לדעות עומק שיש לבני אדם ולא בהתאם לדעות שטח שיש להם; בהתאם לתפיסות שלהם ולא בהתאם לתחושות הבטן שיש להם.

שנית, כאשר מדובר במי שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" אין הכוונה למי שהוא בגדר "יהודי" בהתאם לכל התפיסות שבעולם, אלא רק בהתאם לתפיסות של זהות יהודית עצמית. בבואנו לעסוק בזהות יהודית מנקודת המבט הניטרלית של המדינה הדמוקרטית, אנחנו אמורים לא לנקוט עמדה במחלוקת כלשהי בין תפיסות של זהות יהודית עצמית, כדי להתחשב באופן הוגן בכולן – אבל אין לנו חובה להתחשב באותה מידה או אף במידה כלשהי בתפיסות של זהות יהודית בעיני בני אדם, קהילות או זרמים דתיים שאינם רואים את עצמם בעלי זהות יהודית. לפיכך, אדם יהיה בגדר "יהודי לכל הדעות" רק אם הוא בגדר "יהודי" על פי כל התפיסות של זהות יהודית שבני אדם מחזיקים בהן בדבר עצמם; תפיסות של זהות יהודית עצמית; ובלשון קצרה: "לכל הדעות" פירושו לכל הדעות בדבר זהות יהודית עצמית.

מבחינות אלה איני חש עצמי אפוא כיהודי. מאידך, רואה אני את עצמי כיהודי מכוחה של סולידאריות בלתי-מתנית עם הנרדפים והנהרגים. אני הנני יהודי באשר אני חש שהטרגדיה היהודית היא טרגדיה שלי; באשר אני חש את פעימתה של ההיסטוריה היהודית; כיון שרוצה הייתי לעשות כל שאוכל כדי להבטיח את הביטחון והכבוד העצמי האמיתיים – לא הכוזבים – של היהודים". יצחק (אייזיק) דויטשר "מיהו יהודי?" היהודים הלא יהודים 9, 13-14 (דפים אדומים 6, חיים הנגבי עורך, 1979).

שלישית, כאשר יש לנו עניין במי שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" לשם הבנת מעמדה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, יש לנו עניין בראש ובראשונה בבני העם היהודי בהווה. בתוכם באות לידי ביטוי תפיסות שונות של זהות יהודית עצמית ובכולן אמורה מדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי להתחשב באופן הוגן. מדינה היא מטבעה ישות מדינית בעלת רצון ראשון במעלה להוסיף ולהתקיים בקנה מידה היסטורי. מדינת הלאום של עם שהוא עצמו ישות היסטורית היא בעלת אחריות לעתידו של אותו עם בקנה מידה היסטורי. לפיכך, מדינת הלאום של עם היא בעלת עניין מובהק בגורלם של בני העם לעתיד לבוא. עם זאת, מוכן מאליה שאין מדינה כזו אמורה להתחשב בתפיסות אפשרויות שאולי יבואו לידי ביטוי בבני העם לעתיד לבוא ואולי לא יבואו בו לידי ביטוי, ובכלל זה תפיסות בדבר זהות יהודית עצמית. אין למדינת ישראל אלא מגוון הדעות המוכרות שלפניה בדבר זהות יהודית עצמית, כפי שהוא מתבטא בהווה.

האם מדינתו הדמוקרטית של העם היהודי חייבת לנהוג בהגינות ביחסה לתפיסות בדבר זהות יהודית עצמית שהיה להן ביטוי בעבר אבל אין להן ביטוי בהווה? הדוגמה של קהילת קומראן, שחיה במדבר יהודה וחדלה להתקיים זה מכבר, מובילה אותנו לתשובה שלילית. אין למדינת ישראל אלא מגוון הדעות שלפניה בדבר זהות יהודית עצמית, כפי שהוא מתבטא במושגים, ברעיונות, במנהגים ובהשקפות בהווה. כך כשמדובר בזהות יהודית עצמית שבאה לידי ביטוי בעבר הרחוק. האם זהות יהודית עצמית שהתבטאה בעבר הקרוב ואינה מתבטאת בהווה ראויה ליחס שונה מנקודת המבט של מדינת ישראל? התשובה העקרונית עומדת בעינה, אבל התמונה המצטיירת עשויה להיות מורכבת יותר ממה שמתגלה לעין במבט ראשון. ייתכן שיהיו בינינו בני אדם בעלי זהות יהודית עצמית מסוימת המתבטאת באורח חייהם, המעוניינים לכבד בדרך נאותה זהות יהודית עצמית אחרת, שאינה מתבטאת כמות שהיא באורח חייהם, אולם התבטאה באורח החיים של אבותיהם, היקרים לליבם. אני סבור שמדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי תצטרך להתחשב גם בזהות היהודית העצמית של אותם בני אדם וגם בזהות היהודית העצמית של אבותיהם, שאמנם אינה מתבטאת במישרין באורח החיים של אותם בני אדם, השונה מאורח החיים של אבותיהם – אולם מתבטאת בעקיפין באורח החיים שלהם, שבו מתבטא בדרך נאותה העניין שלהם לשמר את זכרה של הזהות היהודית העצמית של אבותיהם. כאן ניתן לומר שאין למדינת ישראל אלא מגוון הדעות שלפניה בדבר זהות יהודית עצמית, כפי שהוא מתבטא בהווה, במישרין או בעקיפין.

לסיכום קטע זה של הדרך נוכל להציג את מה שקראנו בשם 'התפיסה הראשונית' של מדינת ישראל:

אדם שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" הוא בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל.

אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות", כאשר הוא בעל זהות יהודית עצמית והוא בגדר "יהודי" על פי כל תפיסה של זהות יהודית עצמית, המתבטאת בהווה, במישרין או בעקיפין.

חולשתה של התפיסה הראשונית

בסעיף הראשון של מאמר זה הזכרנו את משפט המפתח המוסרי של מגילת העצמאות: "זוהי זכותו הטבעית של העם היהודי, להיות ככל עם ועם, עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית", ואת תרגומו מלשון "העם" ללשון "בני העם": "זוהי זכותם הטבעית של בני העם היהודי, להיות כבני כל עם ועם, עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית". כדי להבין את התרגום הזה על בוריו ראוי להתעמק במשמעות הביטוי "עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית". הבהרה נאותה של ביטוי זה תאפשר לנו להבין באופן עמוק יותר את טיבה של מדינת לאום כלשהי, ובכלל זה מדינת ישראל כמדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי.

מתי יש מקום לומר על בני אדם בני עם מסוים שהם "עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית", בנוסח התרגום של משפט המפתח המוסרי? מכיוון שמדובר בבני אדם ה"עומדים ברשות עצמם במדינתם הריבונית", במסגרת מימוש "זכותו הטבעית" של העם "להיות עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית", ברור שאין מדובר בחופש הראוי להם כאזרחיה של מדינה דמוקרטית ("חופש אזרחי") אלא בחופש הראוי להם בתור בני העם שזוהי מדינת הלאום שלו ("חופש לאומי").

לחופש הלאומי שני רכיבים יסודיים:

- א. אדם נהנה מחופש לאומי במדינה הריבונית של עמו רק אם הזהות הלאומית העצמית שלו היא נימוק מספיק להיותו אזרח של מדינה זו;
- ב. אדם נהנה מחופש לאומי במדינתו הריבונית של עמו רק אם מדינתו מכבדת בהסדריה את הזהות הלאומית העצמית שלו.

חולשתה של התפיסה הראשונית נעוצה בכך שהיא פוגעת בכל אחד מן הרכיבים הללו של החופש הלאומי. היא פוגעת ברכיב (א) מפני שלפי העיקרון של התפיסה הראשונית, מנקודת המבט של מדינת ישראל אדם הוא בגדר "יהודי" – ועל כן ראוי להיות אזרח שלה, בהיותה מדינת הלאום של העם היהודי – לא מפני שהוא בעל זהות יהודית עצמית אלא מפני שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות", במובן האמור. ככל שהעיקרון של התפיסה הראשונית מציג את נקודת המבט של מדינת ישראל, רכיב (א) אינו מתקיים. אדם יכול שלא ליהנות מחופש לאומי במדינת הלאום הריבונית של עמו, אף שהוא בעל זהות יהודית עצמית, מפני שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות". כזה הוא, לדוגמה, אדם שהתגייר בהליך גיור במתכונת רפורמית או אדם מקהילות "ביתא ישראל", יוצאי אתיופיה. שניהם בעלי זהות יהודית עצמית, אבל שניהם אינם בגדר "יהודים לכל הדעות": הראשון בשל כל תפיסה אורתודוקסית והשני בשל תפיסה חרדית מסוימת.

התפיסה הראשונית פוגעת ברכיב (ב) מפני שמדינה, בין אם היא דמוקרטית ובין אם היא מדינת הלאום של עם מסוים, ולא כל שכן אם היא מדינת הלאום הדמוקרטית של אותו עם, מכבדת בהסדריה את זהותו הלאומית העצמית של בן אותו עם בה במידה שהיא מאפשרת לו לבטא, באופן שגרתי ובאופן מלא ככל האפשר, את הזהות הלאומית העצמית שלו באזרח חיו. ביטוי שגרתי ומלא של הזהות הלאומית העצמית של אדם יכול בדרך כלל צורת חיים קהילתית, שבה האדם חולק מושגים, רעיונות, השקפות ויותר מכל מנהגים עם בני אדם זולתו, שיש להם זהות לאומית עצמית כמו שלו או דומה לזו שלו. קהילה

יהודית היא קהילה של בני אדם בעלי זהות יהודית עצמית, שהזהויות היהודיות העצמיות שלהם קרובות זו לזו עד כדי כך שהם יכולים לשאת באחריות קהילתית משותפת לקיום אורח החיים המבטא את הזהויות היהודיות העצמיות שלהם.

אחד היסודות של קהילה כזו הוא הליך ההצטרפות אליה. קהילה של בני אדם בעלי זהות יהודית עצמית אחת או בעלי זהויות יהודיות עצמיות קרובות מאוד זו לזו תקיים הליך הצטרפות שיפתח דלת ראשונה בפני כל מי שהוא בעל אותה זהות יהודית עצמית (וזהי אך דלת 'ראשונה' מפני שההליך יכול להעמיד תנאים נוספים בפני המבקשים להצטרף לקהילה. לדוגמה, הנכונות לחיות בקיבוץ שיתופי, אם זהו אורח החיים של הקהילה. לצורך הדיון שלפנינו, נתבונן רק באותה 'דלת ראשונה'). אולם, אם מדינת ישראל תשתמש בתפיסה הראשונית באופן שיכיר רק במי שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" בתור מי שהוא בגדר "יהודי" מנקודת המבט שלה, כי אז לא יגיע אל אותה "דלת ראשונה" כל מי שחולק עם בני הקהילה את זהותו היהודית העצמית אלא רק מי שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות". כך יכול להיווצר מעמד של בני אדם שאמנם הם בעלי זהות יהודית עצמית המאפשרת להם להיכנס באותה 'דלת ראשונה', אבל המדינה מונעת מהם להגיע אל ספה ולכן הם אינם יכולים להיכנס בה. זוהי פגיעה משמעותית ברכיב (ב) של החופש הלאומי.

כדי להגן על התפיסה הראשונית מפני הטיועונים הללו, בדבר פגיעה ברכיבי החופש הלאומי, ניתן לנסות ולהשתמש בתפיסה רווחת של גבולות החופש האזרחי במדינה דמוקרטית. ככל שאזרח נהנה מחופש כלשהו, במסגרת ההסדרים הבסיסיים של המדינה הדמוקרטית, עדיין כל חופש כזו הוא מוגבל ואף פעם אין הוא מוחלט. כדי לקיים את שלטון ההגינות ולאפשר לכל אזרח ליהנות מחופש משמעותי בכל אחד מן התחומים הבסיסיים של החיים, אין מנוס מהטלת הגבלות על כל חופש. חופש מוחלט של אדם אחד לעשות כאוות נפשו, בלא שום מגבלה, באחד מן התחומים הללו יפגע באופן קשה ביכולת של אדם אחר ליהנות מחופש משמעותי בתחום זה או אחר מאותם תחומים. לפיכך, ייתכן שיש מקום לטעון כי אין למדינת ישראל מנוס – בתור מדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי – מלהטיל מגבלה על מעמדו של אדם בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל, על ידי הטלת מגבלה על טיבה של הזהות היהודית העצמית, המקנה מעמד כזה. ניסיון הגנה זה על התפיסה הראשונית מעורר שלוש בעיות.

אין זה מובן מאליו שהסדר המוכר מתפיסת שלטון ההגינות להטלת מגבלות על החופש של האזרח, בתחומים הבסיסיים של החיים, הוא הסדר מתאים כשמדובר לא בחופש של אזרח המדינה הדמוקרטית לעצב את אורח חייו במסגרתה, אלא ברצון של אדם להיחשב אזרח במדינת הלאום הריבונית של עמו, מכוח הזהות העצמית הלאומית שלו. לשם הדיון נניח שזו בעיה שאפשר להתגבר עליה. נניח שיש הצדקה להטלת המגבלות על מעמדו של אדם בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של המדינה באמצעות הטלת מגבלה על טיבה של הזהות היהודית העצמית המקנה מעמד כזה.

בהתאם להסדרי הטלת המגבלות על פי תפיסת שלטון ההגינות, מגבלה חייבת לעמוד בשני מבחנים (יש מבחנים נוספים אבל הם אינם מעניינינו כאן): ראשית, המגבלה אמורה להיות מוטלת לתכלית ראויה; שנית, היא אמורה להיות מוטלת במידה הנדרשת לשם השגת אותה תכלית ולא למעלה ממנה. הטלת מגבלה על טיבה של הזהות היהודית העצמית המקנה מעמד של "יהודי" מנקודת המבט של מדינת ישראל היא לתכלית ראויה.

התכלית היא לכוון את המעמד של "יהודי" מנקודת מבטה של המדינה באופן הוגן, נוכח המגוון הנתון של זהויות יהודיות עצמיות שההבדלים ביניהן הם לעתים עמוקים ואולי אף תהומיים.

האם הטלת מגבלה על המעמד של "יהודי" מנקודת מבטה של המדינה, לשם אותה תכלית ראויה, באופן שאך ורק אדם שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" הוא בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של המדינה, היא במידה הנדרשת לשם השגת תכלית זו האין היא למעלה מן הנדרש? נקרא לשאלה זו 'שאלת המידתיות'. התשובה השלילית שאנו באים להשיב תוביל אותנו לתפיסה מוצדקת יותר ורחבה יותר מן התפיסה הראשונית.

החלופה הליברלית של התפיסה הראשונית

כדי להשיב על שאלת המידתיות נשאל את עצמנו, תחילה, אם ייתכן שמדינת ישראל לא תטיל שום מגבלה על הזהות היהודית העצמית, כך שכל אדם בעל זהות יהודית עצמית יקבל מעמד של "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל, על יסוד הזהות היהודית העצמית שלו. כבר היו דברים מעולם: בראשית שנותיה של מדינת ישראל, לא הכהיר חוק השבות מי הוא בעל המעמד של "יהודי" לצורך החוק, שעיקרו הוא כי "יהודי זכאי לעלות ארצה". בפועל, ולימים גם בהתאם להנחיות שר הפנים ישראל בריהודה, די היה שאדם יצהיר בתום-לב שהוא יהודי כדי שיהיה בגדר שכזה לצורך השבות. במצב כזה אין מגבלה על הזהות היהודית העצמית ככל שמדובר בהכרה באדם בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל.

מצב זה חלף, תחילה בהחלטת ממשלה סמויה ואחר כך בחוק השבות עצמו,⁷ אולם ההתפתחות המשפטית הייתה בעלת רקע פוליטי יותר משהייתה בעלת יסוד עקרוני. לפיכך, נשאר במקומה השאלה אם התפיסה הליברלית, זו המסתפקת בזהות היהודית עצמית כבסיס להכרה באדם בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל, היא תפיסה הראויה להיחשב מוצדקת יותר מן התפיסה הראשונית.

התפיסה הליברלית עדיפה מהתפיסה הראשונית בכך שהיא מכבדת את שני הרכיבים של החופש הלאומי שהצגנו בפסקה הקודמת. הזהות היהודית העצמית של אדם היא נימוק מספיק להיותו אזרח של מדינת ישראל, מדינת הלאום של העם שלו. אדם חופשי לכוון ולקיים קהילה של בני אדם בעלי זהות יהודית עצמית לזהות היהודית העצמית שלו או קרובה לה במידה מספקת.

עם זאת, התפיסה הליברלית יוצרת אפשרויות לא רצויות מבחינת מעמדה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. דוגמה אחת קשורה ליחסים בין הדת הנוצרית לבין העם היהודי. לפי אגרת שאול אל הרומיים שבכתבי הקודש הנוצריים, אדם המקבל על עצמו את האמונה הנוצרית הוא כענף המורכב על עץ הזית של ישראל (פרק י"א). מובן שניתן לפרש את הדברים כיצירת זיקה רוחנית אל אמונת האבות שבשורש עץ הזית הזה; אבל כפי שהתברר במהלך הימים, אפשר לתת למטפורה של שאול השליח משמעות אחרת – לא במונחים של אמונת האבות אלא במונחים של כנסת ישראל, במשמעות

7 חוק השבות (תיקון 2), התש"ל-1970, ס"ח 34.

הנוצרית של שורש אחד ושני ענפים. נתאר לעצמנו קהילה נוצרית של בני אדם שיש להם זהות עצמית של בני הקהילה ההיסטורית של כנסת ישראל. ייתכן שבני הקהילה הנוצרית הזאת יציגו את עצמם כבעלי זהות יהודית עצמית.

כאן מתעוררת השאלה אם מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי היא גם מדינתם של בני קהילה נוצרית המציגים את עצמם בכנות כבעלי זהות יהודית עצמית. אפשר לענות על שאלה זו בשלילה, על יסוד התפיסה הלאומית הרווחת, המתבטאת גם בהגדרה הנוכחית של "יהודי" בחוק השבות (ולפני כן באותה החלטת ממשלה סמויה), כי "בן דת אחרת" לא ראוי להיחשב בגדר "יהודי" מנקודת המבט של מדינת ישראל. זוהי תשובה אפשרית על יסוד התפיסה הלאומית הרווחת, אבל אנחנו מעוניינים בתשובה שלא תשקף תפיסה אחת מתוך מגוון התפיסות אלא את נקודת המבט ההוגנת של המדינה. כיוצא בזה אפשר לענות על השאלה בשלילה, על יסוד חשש מפני פעילות מיסיונרית העלולה להיחבא תחת כנפיה של זהות יהודית עצמית של בני קהילה נוצרית. שוב: גם אם חשש זה לא היה מבוטל, עדיין לא היה בו בסיס לתשובה מנקודת המבט ההוגנת של המדינה. כמדינתו הדמוקרטית של העם היהודי היא יכולה להכיר בזהות יהודית עצמית של בני קהילה נוצרית כזו מצד אחד, ולאסור פעילות של פיתוי להמרת דת מצד שני.

אנחנו משיבים על אותה שאלה בשלילה מטעם הנעוץ בהבחנה בין הדת היהודית לבין העם היהודי. במישור המושגי, הדת היהודית והעם היהודי אינם היינו הך. התפיסה הרווחת, המזהה את בני העם היהודי עם בני הדת היהודית, היא בעלת שורשים רעיוניים עמוקים והשלכות מעשיות מופלגות, אולם אין בה כדי לבטל את ההבחנה המושגית. מדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי ועל כן יש זיקה בינה לבין כל מי שיש לו זהות יהודית עצמית כבן העם היהודי, זהות יהודית לאומית עצמית. בני אותה קהילה נוצרית שתיארנו לעצמנו אינם בעלי זהות יהודית לאומית עצמית, אלא בעלי זהות יהודית דתית עצמית. על פי תפיסתם, הדת היהודית היא שורש ממנו יוצא הענף של הברית הישנה, שבני רואים את עצמם בני העם היהודי, והענף של הברית החדשה, שבניו רואים את עצמם בני הכנסייה, בני הדת היהודית במתכונתה הנוצרית, ולא בני העם היהודי. לפיכך, הזהות היהודית העצמית של בני קהילה הנוצרית האמורה אינה נימוק מספיק לראות אותם בגדר "יהודים" מנקודת המבט של מדינת ישראל. התפיסה הליברלית לא מסוגלת להבחין בינם לבין בעלי זהות יהודית עצמית אחרת. התפיסה הראשונית מסוגלת לעשות זאת.

הדוגמה השנייה לאפשרות לא רצויה שהתפיסה הליברלית אינה מאפשרת להימנע ממנה היא מסוג אחר. נתאר לעצמנו קהילה של בני אדם הקוראים לעצמם "יהודים חדשים". הזהות העצמית שלהם, שהם מציגים אותה כ"זהות יהודית", מתבטאת במערכת ייחודית של מושגים, רעיונות, השקפות ומנהגים. בעולם המושגים שלהם אין שום מושג של אלוהות או מושג דתי אחר. בעולם הרעיונות שלהם אין שום רעיון של היסטוריה יהודית לאומית או רעיון לאומי אחר. בעולם המנהגים שלהם אין שום מנהג המצטייר כאחד ממנהגי היהודים, לעדותיהם ולדורותיהם. הם מתגוררים ב"מנזרים משפחתיים", כדי לבטא באופן מלא וטהור את ערכי הקרבה המשפחתית, ההתנזרות החברתית והצניעות הכלכלית שהם, לשיטתם, במהות הזהות היהודית. בני קהילה הזאת הם כולם בעלי זהות יהודית עצמית. עוד נתאר לעצמנו, כי תנאי החיים המיוחדים שלהם גורמים לכך שאמו של כל אחד מבני קהילה גם היא חברה בקהילה או שהצטרפה אליה בהליך תרבותי שנועד

לכך. האם מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי היא גם מדינתם של בני קהילה כזו, המציגים את עצמם בכנות כבעלי זהות יהודית עצמית? התשובה שלילית, על יסוד טיבה של זהות לאומית. עם, גם אם הוא "מפוזר ומפורד בין העמים", הוא ישות "ללא איים". כל חלק של הישות הלאומית קשור לכל חלק אחר שלה, בדרך גלויה או סמויה, באופן מידי או היסטורי, בקשר דתי או תרבותי או מדיני. כך בכל עם ועם וכך בעם היהודי. נוכח קהילה שבניה הם בעלי זהות יהודית עצמית, המבקשים להיחשב כבני העם היהודי, בין אם לצורך שבות ובין אם לאו, המבחן שהם אמורים לעמוד בו הוא מבחן הקשר, שיפריך את האפשרות שהם בגדר "איי". קשר סמוי, היסטורי, דתי ותרבותי קושר את אנוסי ספרד ופורטוגל אל העם היהודי. קשר גלוי, היסטורי ודתי קושר את בני "ביתא ישראל" מאתיופיה אל העם היהודי. המתעניינים בעשרת השבטים שגלו מן הארץ חושבים על צאצאיהם במונחי קשר כזה, המוציא את הקהילות שמדובר בהן מכלל "איים" ומציג אותן כחלק מן העם היהודי. קהילת "היהודים החדשים" שתיארנו לעצמנו קודם לכן היא "איי". שום דבר לא קושר אותה אל חלקים כלשהם של העם היהודי. היא אינה חלק מן העם היהודי ולכן אין לבן הקהילה מעמד של מי שהוא בגדר "יהודי" מנקודת המבט של מדינת ישראל. התפיסה הליברלית אינה מסוגלת לבטא את ההבדל בין "יהודים חדשים" כאלה לבין יהודים אחרים. התפיסה הראשונית מסוגלת לעשות זאת. עד כאן ראינו את חולשותיה של התפיסה הליברלית. מכיוון שהתפיסה הראשונית אינה לוקה באותן חולשות, אי-אפשר להשתמש בתפיסה הליברלית כדי להראות שהתפיסה הראשונית אינה מידתית. החלופה הבאה שנצביע עליה תהיה בעלת מעמד אחר.

התפיסה המורחבת

התפיסה הראשונית כללה את העיקרון הבא:

אדם שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" הוא בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל. אדם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות", כאשר הוא בעל זהות יהודית עצמית והוא בגדר "יהודי" על פי כל תפיסה של זהות יהודית לאומית עצמית, המתבטאת בהווה, במישרין או בעקיפין.

בנוסף זה של העיקרון, בהבהרת המונח "יהודי לכל הדעות", נוספה הדרישה שהזהות היהודית העצמית תהיה זהות יהודית לאומית עצמית, זאת בעקבות הדיון שערכנו לעיל בתפיסה הראשונית.

הדיון שלנו בתפיסה הראשונית התקיים בהנחה שהעיקרון ישמש לא רק כתנאי מספיק להכרה באדם בגדר "יהודי" מנקודת המבט של מדינת ישראל, אלא כתנאי מגדיר, הכרחי ומספיק. מכאן ואילך נניח שהעיקרון שלפנינו הוא בגדר תנאי מספיק בלבד, דלת אחת שאולי אינה הדלת היחידה בדרך להכרה כזו באדם.

העיקרון הבא מוצע כעיקרון נוסף, המביע גם הוא תנאי מספיק לאותה הכרה באדם: **אדם שהוא בגדר "יהודי" לפי תפיסת הזהות היהודית הלאומית העצמית של אדם שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" הוא בגדר "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל.** עיקרון זה מאפשר הכרה באדם שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות" בתור "יהודי" מנקודת מבטה של מדינת ישראל. מה שמאפשר לו הכרה כזו הוא "עוגן" שיש לו בין אלה שהם

בגדר "יהודים לכל הדעות". אם אדם שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות" נחשב בעיני אותו "עוגן" בגדר "יהודי", כי אז גם מדינת ישראל תכיר בו בתור שכזה, לפי העיקרון שלפנינו. אותו "עוגן" יכיר בתור "יהודי" באדם שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות" על בסיס תפיסת הזהות היהודית הלאומית העצמית של עצמו. התפיסה של "העוגן" רואה בתור "יהודי" גם את "העוגן" עצמו וגם אותו אדם שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות".

עיקרון זה מאפשר למדינת ישראל להכיר בגדר "יהודי" באדם שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות" מפני שהוא "בן דת אחרת", אבל הוא בן לאם יהודיה (כשהיא כזו "לכל הדעות"). לפי התפיסה האורתודוקסית של זהות יהודית לאומית, גם אדם שהמיר את דתו נשאר בגדר "יהודי". אם ירצה להמיר את דתו חזרה יצטרך לעבור הליך של חזרה – אבל את מעמדו בגדר "יהודי" לא יאבד אף פעם, לפי תפיסה זו. היהודי האורתודוקסי, שהוא "יהודי לכל הדעות", הוא "העוגן" של אותו "בן דת אחרת".

עיקרון זה מאפשר למדינת ישראל להכיר בגדר "יהודי" באדם שאינו בגדר "יהודי לכל הדעות", מפני שאמו אינה יהודיה והוא לא התגייר, אבל הוא בן לאב יהודי (כשהוא כזה "לכל הדעות") וחבר בקהילה יהודית רפורמית, שרוב החברים בה הם בגדר "יהודים לכל הדעות". לפי תפיסת הזהות היהודית הלאומית העצמית של בני קהילה זו, בן לאב יהודי שקיבל על עצמו להיות חבר בקהילה יהודית ולאמץ לעצמו את אורח החיים המבטא את הזהות היהודית הלאומית העצמית של חבריה, גם הוא בגדר "יהודי".

עיקרון זה מאפשר למדינת ישראל להכיר בגדר "יהודי" באדם מבני "ביתא ישראל", יוצאי אתיופיה, למרות שאינם בגדר "יהודים לכל הדעות", מפני שחלק מרבני החרדים, שהם בגדר "יהודים לכל הדעות", אינו מכיר בכני "ביתא ישראל" בגדר "יהודים". אולם מכיוון שלפי תפיסת הזהות היהודית הלאומית העצמית של רבים אחרים מאלה, שהם בגדר "יהודים לכל הדעות", בני "ביתא ישראל" הם בגדר "יהודים" – הרי כאלה הם גם מנקודת המבט של מדינת ישראל.

עיקרון זה לא יחייב את מדינת ישראל להכיר בגדר "יהודי" באדם מן הקהילה הנוצרית שתיארנו לעצמנו לעיל. אדם בעל זהות יהודית לאומית עצמית, שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות", לא יוכל לראות נוצרי בעל זהות יהודית דתית עצמית, שאינו בעל זהות יהודית לאומית עצמית, כמי שחולק איתו את תפיסת הזהות היהודית הלאומית העצמית שלו. כאן צריך להזכיר את ההבדל בין הטענה של אדם שמן הראוי היה שמדינת ישראל תכיר באדם אחר בגדר "יהודי" לבין הטענה של אותו אדם שהוא חולק עם אותו אדם אחר את זהותו היהודית הלאומית. הטענה הראשונה יכולה לעלות מהשקפת עולמו של אותו אדם; הטענה השנייה היא מופרכת באופן לוגי, כי בן אדם בעל זהות יהודית לאומית עצמית לא יכול לחלוק אותה עם אדם שאין לו זהות יהודית לאומית עצמית.

אותה הבחנה תאפשר לנו להגיב על מבוקשו של חסיד התפיסה הליברלית, המעוניין שמדינת ישראל תכיר באדם בגדר "יהודי" כשהוא מעיד על עצמו שהוא כזה. שוב, טענה ליברלית כזו היא שונה לחלוטין מן הטענה שחסיד התפיסה הליברלית חולק את הזהות היהודית הלאומית העצמית שלו עם כל מי שמעיד על עצמו שהוא בגדר "יהודי". הזהות היהודית הלאומית העצמית של חסיד התפיסה הליברלית אינה מתבטאת אך ורק בזה שהוא מעיד על עצמו שהוא בגדר "יהודי". חזקה על תפיסת הזהות שלו שהיא בעלת תוכן המוביל אותו להעיד על עצמו שהוא בגדר "יהודי". תוכן זה הוא לא חולק עם כל מי

שמעיד על עצמו שהוא בגדר "יהודי". ייתכן שהוא חולק תוכן זה עם אדם המעיד על עצמו שהוא בגדר "יהודי", אולם אם כאלה הם פני הדברים, הרי הטענה שמדינת ישראל אמורה להכיר באותו אדם בגדר "יהודי" אינה עולה מן התפיסה הליברלית, המסתפקת בעדות כללית, אלא מתפיסה מסוימת של זהות יהודית לאומית עצמית. אכן, אם אדם שהוא בגדר "יהודי לכל הדעות" חולק עם אדם אחר את תפיסת הזהות היהודית הלאומית העצמית שלו, לשניהם יש נימוק מכריע להיות בגדר "יהודים" מנקודת המבט של מדינת ישראל, האחד בהתאם לעיקרון הראשון והאחר בהתאם לעיקרון השני.⁸

כאן המקום להצביע על יתרונה של התפיסה המורחבת, המתבטאת בצירוף של שני העקרונות, על פני התפיסה הראשונית, המתבטאת רק בעיקרון הראשון. ראינו לעיל, כי התפיסה הראשונית פוגעת בשני הרכיבים של החופש הלאומי:

- א. אדם נהנה מחופש לאומי במדינה הריבונית של עמו רק אם הזהות הלאומית העצמית שלו היא נימוק מספיק להיותו אזרח של מדינה זו;
- ב. אדם נהנה מחופש לאומי במדינתו הריבונית של עמו רק אם מדינתו מכבדת בהסדריה את הזהות הלאומית העצמית שלו.

לפי התפיסה המורחבת, הזהות היהודית הלאומית העצמית של אדם תהיה נימוק מספיק להיותו אזרח של מדינתו של העם היהודי, בין אם הוא בגדר "יהודי לכל הדעות" ובין אם אינו כזה, אבל הוא חולק את הזהות היהודית הלאומית העצמית שלו עם "עוגן", שהוא בין אלה שהם בגדר "יהודים לכל הדעות". כך נשמר רכיב (א) על ידי התפיסה המורחבת יותר טוב מכפי שהוא נשמר על ידי התפיסה הראשונית.

לפי התפיסה המורחבת, המדינה תכבד בהסדריה את הזהות היהודית הלאומית העצמית של אדם בכך שתכיר בגדר "יהודי" בכל מי שחולק איתו את הזהות היהודית הלאומית העצמית שלו, בין באמצעות העיקרון הראשון, אם כל החולקים איתו את זהותו הם בגדר "יהודים לכל הדעות", ובין באמצעות העיקרון השני, אם חלק מן החולקים איתו את זהותו אינם בגדר "יהודים לכל הדעות". כך שומרת התפיסה המורחבת על רכיב (ב) יותר מששומרת עליו התפיסה הראשונית.

נוכח התפיסה המורחבת, אפשר לחזור ולטעון שהתפיסה הראשונית אינה מידתית. אפשר להטיל מגבלות פחות חמורות משל התפיסה הראשונית על ההכרה במעמד של "יהודי" מנקודת המבט של מדינת ישראל. התפיסה המורחבת עולה אפוא גם על התפיסה הראשונית וגם על התפיסה הליברלית, ועל כן ראוי שתנהג במדינתו הדמוקרטית של העם היהודי.⁹

8 אף שגם זה וגם זה יהיו בגדר "יהודי" מנקודת המבט של מדינת ישראל, ייתכן שיהיה ביניהם הבדל בעל חשיבות מנקודת המבט של הלכידות החברתית במדינת ישראל. ראו אשר כהן יהודים לא-יהודים – זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי 24-27 ועוד (יהדות ישראלית, אבי שגיא וידידיה צ' שטרן עורכים, 2006).

9 חוק השבות כולל לא רק הגדרה של "יהודי" לצורך החוק, אלא גם הגדרה של קבוצה רחבה יותר של בני-אדם הרשאים לעלות למדינת-ישראל ולהתאזרח בה על יסוד רעיון השבות. סעיפים אלה של חוק השבות ראויים לניתוח כמרכיבים של מימוש התפיסה המורחבת שהוצגה במאמר זה. הדיון המפורט ברעיון זה ייערך במקום אחר.